

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

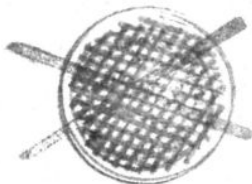
SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA.

*

TIZENEGYEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1901

TARTALOM.

	Lap
Arany kisebb történeti költeményei. Első közl. <i>Zlinszky Aladár</i>	257
Galánthai gróf Fekete János. Harmadik és bef. közlemény. <i>Morvay Győző</i> ..	276
Gyászbeszéd Mátyás király felett. <i>Hegedűs István</i>	296

Adattár :

Egy olasz Bánk-bán novella. <i>Katona Lajos</i>	308
Adatok Balassa Bálintról. Negyedik közl. Közli : <i>Dr. Illéssy János</i>	328
B. Wesselényi Miklós levelei b. Kemény Zsigmondhoz. <i>Ferenzi Zoltán</i>	348
Tisza László versei. <i>L. D.</i>	365
B. Jósika Miklós levelei a M. Nemz. Muzeum könyvtárában. <i>Dr. Esztegár László</i>	375
Saphir levele Kisfaludy Károlyhoz. <i>Dr. Esztegár L.</i>	378
Kazinczy levele a Siegwart szerzőjéhez. <i>Jónás Karoly</i>	379

Ismertetések. Bírálatok.

Madách Imre őseiről. Irta Latkóczy Mihály. Budapest, 1901. é.	381
Zilahai Károly pályája. Irta Kovács Ferenc. Zilah, 1901. é.	382
Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrant Árpád</i>	384

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása : *Halas.*

ARANY KISEBB TÖRTÉNETI KÖLTEMÉNYEI.

(*Rege a csodaszarvasról. Keveháza.*)

— Első közlemény. —

Az ötvenes évek küzdelmei és vajúdásai közepett, midőn Arany egyre nagy eposzok terveivel foglalkozott, de csak egyes részletekbe és apró költeményekbe tördelte lelkét, született meg két kis remeke a hun-magyar mondakörből: *Rege a csodaszarvasról* és *Keveháza*. Igazi epikai dal mindakettő: egy nagy monda-kör kifejezedeget alkotórésze, mielőtt az egész még epopoiává szervezkezhett volna. Arany nem is hagyta őket magukban: a Csodaszarvas regéjét Buda Halálában énekelteti el egy hegedőssel, Keveházát a hún trilogia második részébe szándékozott hasonló módon beleszőni. A gondolat egészen korszerű, a régi hegedősök énekei valóban ilyenek lehetnek.

Buda Halálának V. énekében sátrában mulatoz Buda Etellel a nagy hajtóvadászat után. Egyszerre megpendül a hegedősök kobza s a dal beszéde egy régi regét zeng Hunorról és Magyarorról, a csodaszarvasról, a hún és magyar nemzet eredetéről.

Arra a gondolatra, hogy a hun király sátrában hegedős dalt énekeltesen, Priskos rhétor elbeszélése ösztönözte Aranyt. A hun trilogiához tett tanulmányaiban előkelő hely illette meg a görög történetíró művét és ennek hatása meg is látszik az egész Buda Halálán, a mint azt Riedl Frigyes Arany Jánosról írt könyvének III. jegyzetében nagy gonddal összeállította. Priskos műve valóban rendkívül becses történeti forrás s azon viszonynál fogva, a melyben a mondai hagyomány szerint a magyar a hun nemzettel áll, némiképen az számunkra, a mi a németeknek Tacitus Germaniája. Arany János teljes tudatában volt ennek s a mit czéjára alkalmasnak vélt, fel is használta belőle. Priskos történetiratában részletesen leírja Etele ebédjét. Miután elmondta az evés és ivás rendjét — megemlékezvén Attélas híres fakupájáról és mértékletességéről — így folytatja:

»Estére kelve fáklyákat gyujtottak s két barbar lépett be, Attélaszszal szembe, s annak győzelmeit és hadi erényeit énekelve önkészített dalokat mondott. S a vendégek szemeiket rájuk füg-

geszték s némelyek a költeményben gyönyörködének, mások a csatákra visszaemlékezve gondolatokba mélyedének, mások, kiknek testeit a kor elgyengíté s hevöket nyugalomra kárhoztatá, könnyekre fakadtak. A dalok után egy féleszü szkütha lépett be, ki csodálatos és képtelen sületlenségeket hadarva mindnyájokat nevetésre fakasztotta. Ezután a Maurisziosz (Mór) Zerkón sunnyogott be. Edékón ugyanis rábeszélte, hogy menjen Attelászhoz, hogy nejét az ő közbenjárására majd kikaphassa, melyet, mint Blédász igen kedves embere, a barbarok országában kapott, s midőn Attélász által Aétiosznak ajándékba küldetett, Szküthiában hátrahagyott; de csalatkozott reményében; Attelász ugyanis haragra lobbant, hogy mert birodalmába belépni. Ekkor azért a vendégség alkalomával belépve, alakja, öltözete, hangja és zúrt-zavart beszédével, mennyiben az auszónok nyelvébe ünn és góth szavakat kevert, mindnyájunkat annyira felvidített, hogy szűnni nem akaró kacagásba törtünk ki, Attelászt kivéve; mert ő megindulatlan s arcza változatlan maradt.«

Ezt a jelenetet Arany Buda Halálának tizedik énekében dolgozta fel egész részletesen. Itt is lakoma után lépnek fel a hun hegedősök s *Zángó* (csinált név, alkalmasint a *zeng* tőből) komoly dalokat, *Czerkó* pedig bohóságokat énekel. *Czerkó* a Priskos *Zerkónja*, Arany összevonta benne a hun bohóskodó s a hasonlóképen komikus fellépésű mór személyét. E tréfás ének rendkívüli művészettel van megalkotva:

Buda emberei hogy oda érkeztek,
Lakoma utolján öreg ivást kezdtek
Odabenn a hősök; nem is énekszóval —
Mulattanak immár nyavalyás Czerkóval.

Kicsi vala Czerkó, éktelen és görbe,
Szálás daliák közt kacaj ez a törpe;
Áétiosz küldé rabul Etelének;
Vele vidul gyakran a szomorú ének.

Most is szomorú dalt vere Zángó kobzán,
Keve, Béla gyászát, Kadosát felhozván;
Sírt vele minden hős: de legott Czerkónak
Nevetett, hogy törpe s ily habarék szónak:

»Borju nyerítését, uraim! kergettem,
Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Vereb árnyékába szalma nyilat lőttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtém . . .«

Igy kezdé s hahota nagy zendüle rája;
De királynak el sem mosolyodott szája,
Úlve magasb polczán, fő gondokat érlel,
Hagyja boros népét játszani törpével.

Toldy Ferencz, a ki egyetemi előadásaiiban Priskos e helyéről megemlékezett, nem állhatta meg, hogy a krónika magyar-
zatához hozzá ne tegye ezt a megjegyzést: »Mely kincsét őrizte
volna meg Priscus a míveltség-történetnek s legrégeb-
b költészetünknek, ha magának e hallott üdvözlő, hősi és tréfás énekeket
és beszédeket a hun, de latinul is tudó szomszédja által megtol-
mácsolatja s történetkönyvébe bejegyzi!«¹ Arany költői képzeletét
hasonló gondolatok foglalkoztatták: valósággal pótolni akarta
elvesztett kincseinket. A Csodaszarvas regéje egészen hegedős-
ének formán van megalkotva. A Buda Halálabeli nagy vadászat
után őrtüzek mellett éneklik a hegedősök:

Sürög a had népe nagy máglya tüzeknél;
Nyárson egész marhát forgatnak ezeknél:
Busa bölényt, szarvast. Megcsappan a tömlő:
Zendül rege és dal, édesdeden ömlő.

Buda is sátrában mulatoz Etelle,
Menye, Hilda asszony kínálja kehelyyel,
Gyöngyvér pedig szolgál kisebbik-urának,
Szava szíve nyájas hunok asszonyának.

Pendül azonközben hegedősök kobza,
Emlékezetül a régi regét hozza,
Hunor, Magyar ősről zeng a dal beszéde,
Kiktől ered a hun és magyar ág népe.

Hogy kerekedtek fel öreg Ázsiából,
Isten-csuda által őseik honából,
Gímvad után szittya földre mikép jöttek,
Hol magyar és hun nép törzsatyjai lettek.

Igy lobog a jó kedv az egész táborbul,
Míg rúddal az égnek szekere lefordul;
Azután a máglyák tüzei lankadnak,
Kevés nesze hallik a pihegő hadnak.

De Hunort a szép dal fölverte kobozzán,
Eljő, ivadékát firól-fira hozván;
Léptök után a lomb megsuhan ott és itt;
Szent a manók éje: fű, fa, virág csitt! csitt!

A Rege a csodaszarvasról a hun és magyar nemzet eredetét
tárgyalja s Arany ebben ahhoz a krónikásunkhoz fordult, a ki a
mondát legteljesebben fenntartotta számunkra: Kézai Simon mes-
terhez. Kézai művének: De originibus et gestis Hungarorum első

¹ A magyar költészet története II. kiadás, 27. l.

könyve első fejezetének 3—5. §. tárgyalják Hunor és Mogor történetét, Arany ebből vette a csodaszarvas meséjét. A magyar fordítást Szabó Károly tollából párhuzamosan adjuk:

3. §. *Nemróth Persiába költözik. Fiai Hunor és Mogor a hunok és magyarok ős atyjai.*

Dimissis ergo incidentiis, quae coeptae materiae dant colorem, redeundum est ad *Nemroth*, qui gigans post linguarum inceptam confusionem, terram *Euilath* introiit, quae regio *Persidis* isto tempore appellatur et ibi duos filios *Hunor* scilicet, et *Mogor* ex *Eneth* sua coniuge generavit, ex quibus *Huni* seu *Hungari* sunt exorti. Sed quia gigans *Menroth* uxores alias, sine *Eneth*, perhibetur habuisse, ex quibus absque *Hunor* et *Mogor* plures filios, et filias generavit, hi sui filii et eorum posteritas *Persidem* inhabitant regionem, statura et colore *Hunnis* similes, tantummodo parum differunt in loquela, sicut *Saxones* et *Turingi*. Cum autem *Hunor* et *Mogor Menroth* essent primogeniti, a patre ipsorum tabernaculis separati, incedebant. Accidit autem dierum vna venandi causa ipsos perrexisse, quibus in deserto cum cerua occurrisset, in paludes *Meotidas* illam insequentes, fugiit ante eos. Cumque ibi ab oculis eorum prorsus vanuisset, diutius requisitam, inuenire vllomodo potuerunt. Peragratis tandem paludibus memoratis, pro armentis nutriendis ipsam conspexerunt oportunam.

Mellőzve tehát az eseményeket, melyek kezdett tárgyunknak színt adnak, vissza kell térnünk Nemrót óriásra, ki a nyelvek megkezdődött összekavarodása után *Eviláth* földére méne, melyet ez időben *Persia* tartományának neveznek, és ott nejétől *Eneth*-től két fiat nemze, *Hunort* tudniillik és *Mogort*, kiktől a húnok vagy magyarok származtak. De mivel Nemrót óriásnak *Enethen* kívül, mint tudjuk, több neje is volt, kiktől *Hunoron* és *Mogoron* kívül több fiakat és leányokat is nemzett; ezen fiai és maradékaik *Persia* tartományát lakják, termetre és színre hasonlítanak a húnokhoz, csak hogy kissé különböznek a beszédben, mint a szászok és thüringek. S minthogy *Hunor* és *Mogor* elsőszülöttek valának, atyjoktól megválva külön sátrakba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimentek, a pusztán egy szarvas ünőre bukkának, melyet, a mint előttük futott, a *Meotis* ingoványaiba kergetének. S midőn az ott szemök elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresék, de semmi módon nem találhaták. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélték.

4. §. *Hunor és Mogor a meotisi ingoványok közzé költöznek.*

Ad Patrem deinde redeuntes, ab ipso licentia impetrata, cum rebus omnibus paludes *Maeotidas* intra-

Visszatérvén onnan atyjokhoz s búcsút vévén tőle, minden vagyonostól a meotisi ingoványok közzé

uerunt moraturi. Regio quidem *Maeotida Persidis* patriae est vicina, quam undique pontus, praeter vadum unum paruissimum, giro vallat, fluminibus penitus carens, herbis, lignis, volatilibus, piscibus, et bestiis copiatur. Aditus illuc difficilis, et exitus. Paludes autem *Maeotidas* adeuntes, annos quinque immobiliter ibidem permanserunt. Anno ergo sexto exeuntes, in deserto loco, sine maribus in tabernaculis permanentes vxores, ac pueros filiorum *Belar* casu reperiunt, quos cum rebus eorum in paludes *Maeotidas* cursu celeri deduxerunt. Accidit autem Principis *Dule Alanorum* duas filias inter illos pueros comprehendendi, quarum vnam *Hunor*, et aliam *Mogor* suam sumpsit in vxorem. Ex quibus mulieribus omnes *Hunni*, siue *Hungari* originem assumpsere. Factum est autem cum diutius in ipsis paludibus mansissent, in gentem validissimam succrescere inceperunt, nec capere ipsos potuit ipsa regio et nutrire.

szállának lakozni. Meotis tartománya pedig Persia hazával határos s egy igen keskeny gázlón kívül mindenfelől tenger özezi környűl; folyói teljességgel nincsenek, fűben, fában, madárban, halban és vadban bővölködik. Nehéz oda bé, s onnan kimenni. S a meotisi ingoványokba bémenvén ott öt esztendeig mozdulatlanul maradának. Hatod évre tehát kimenvén véletlenül, a pusztában *Belár* fiainak nejjeire, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak, s gyermekeikre bukkanának, kiket is vagyonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványaiba vivének. Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az *alánok* fejedelmének, *Dulának* két leányát is elfogták, kiknek egyikét *Hunor*, másikat *Mogor* vevé nejűl. S ezen nőktől vették eredetöket minden húnok és magyarok. S miután azon ingoványok közt hosszasabban időztek, lón, hogy igen erős nemzetté kezdtek növekedni és a tartomány öket befogadni és táplálni nem bírta.

5. §. *Hunor és Mogor Scythiába költöznek. Scythia leírása.*

Exploratoribus ergo in *Scythiam* ab inde destinatis, *Scythiae* regno explorato, cum pueris, et armentis ipsam patriam intrauere permansuri. Regnum itaque ipsum dum adissent *Alpzuros* et *Prutenos* in eo inueniunt habitantes, quibus deletis et expulsis, usque hodie illud regnum pacifice dinoscuntur possidere. *Scythica* enim regio in *Europa* situm habet, extenditur enim versus orientem, ab vno vero latere ponto aquilonali, ab alio montibus *Rifeis* includitur, a zona torrida distans. De oriente quidem *Asiae* iungitur.

Kémekeket küldvén tehát onnan *Scythiába*, miután *Scythia* országát kikémlelték, gyermekeikkel és barmaikkal azon hazába vonulának, hogy ott lakozzanak. Midőn tehát azon országba bémentek, abban lakókul az *alpzúrokat* és *pruténokat* találták, kiket eltörölvén, kivervén vagy megölvén, azon országot, mint tudjuk, szomszédai ellenére mai napig békességesen bírják.¹ *Scythia* tartománya ugyanis Európában fekszik s kelet felé terjed; egyfelől az északi tenger, másfelől a *Rif*² hegyek zárják be; a forró

¹ Nagy Magyarország még akkor valóban fennállt.

² Szabó K. szerint az Ural és Altaj.

Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, vni nomen *Etul* et alterius *Togora*. Gentes siquidem in eo regno procreatae otia amplectuntur, vanitatibus deditae, naturae dedignantis, actibus venereis intendentes, rapinas cupiunt, generaliter plus nigrae colore, quam albae. *Scythico* quoque regno de oriente iungitur regnum *Jorianorum*, et post haec *Tarsia* et tandem *Mangalia*, ubi *Europa* terminatur. Ex plaga vero aestuali subsolana, gens iacet *Corosmina*, *Aethiopia* etiam, quae India minor dicitur, ac post haec inter meridiem, et cursum *Don* fluuii desertum exstitit immeabile. Fluuius siquidem *Don* in *Scythia* oritur, qui ab *Hungaris Etul* nominatur, sed vt montes Rifeos transit diffluendo, *Don* est appellatus. Qui tandem in planum effluens, currit terram Alanorum postea vero cadit in rotundum mare ternis ramusculis. *Togara* autem fluuius discurret de *Scythia* exeundo per desertas syluas, paludes ac montes niueos, ubi nunquam sol lucet, propter nebulas, tandem intrat in *Jrcaniam* vergens in mare Aquilonis. Longitudo siquidem *Scythicae* regionis stadiis trecentiis et sexaginta extendi perhibetur, latitudo vero centum viginti. Situm enim naturalem habet tam munitum, vt in solo locello paruissimo ibi aditus reperitur. Propter quod nec *Romani Caesares*, nec *Magnus Alexander*, quamuis attentassent, potuerunt in eam introrire. *Scythia* enim solo laeta est, nemoribus, syluis, herbis venustata, et bestiis diuersi generis

égaljótól távol esik. Kelet felől Ázsiával van egybe kapcsolva. Két nagy folyóvíz is ered benne: egyik neve *Etöl*, másiké *Togora*. Az abban az országban termelt nemzetek pedig henyeségbe merültek, hijábanvalóságoknak hódolók, fenhéjázó természetűek, bujaságra hajlandók, rablásra áhítoznak s általában inkább barna mint fejer színűek. A *Scythia* országgal keletre határos a *Joriabeliek* országa, ezután *Tarszia* s végre *Mangalia*, hol Európa végződik. A nyári nap alatti táj felé a *korozmi*¹ nemzet fekszik és *Ethiopia*, melyet *Kisebb Indiának* hívnak s aztán délszak és a *Don* folyó közt áthatolhatatlan pusztá van.² A *Don* folyó, melyet a magyarok *Etöl*nek neveznek, *Scythiában* ered ugyan, hanem a mint folytában a *Rif* hegyeken átmegy, *Donnak* nevezik, mely is osztán a síkra kiérvén az alánok földén foly, azután pedig három ágon szakad a tengerbe.³ A *Togora* folyó pedig *Scythiából* ered, s pusztá erdőkön, mocsárokon, és havas hegyeken át folydogálván, hol a köd miatt a nap soha sem süt, végre *Irkániába* szakad, az éjszaki tengernek tartva.⁴ *Scythia* tartománya hosszában háromszázhatvan, széltében százkilenczven stadiumra terjed. S oly erős természeti fekvése van, hogy egyetlen nagyon kicsiny helyen lehet beléje jutni;⁵ miért is sem a római császárok, sem Nagy Sándor nem bírtak belé jutni, jóllehet megkisérlették vala. *Scythiának* földé buja, ligetekkel, erdőkkel, legelőkkal ékes, különféle vadak-

¹ Kharesm.

² A Kirgiz sivatag, a déli Volgától keletre.

³ Kézai *Don* és *Etöl* folyója a Volga, mely a Kaspi tengerbe szakad.

⁴ Az *Irtis* és mellékfolyója a *Tobol*, mely a Jeges tengerbe szakad.

⁵ A derbendi szoroson a Kaukázusban.

mirabiliter diues, ac referta. Habet etiam de occidente vicinos *Bessos* et *Cumanos Albos*. Sed circa mare *Aquilonis*, quod eidem vicinatur, usque regnum *Susdaliae* et desertum *Syluae* humano generi immedicabile, quod ad magnum spatium extendi perhibetur vbi nubium densitas, per nouem menses iacet, ibi nec sol cernitur, nec tantummodo in Junio, Julio ac Augusto et id in tanta diei hora, quantum a sexta est vsque nonam. In montibus etenim deserti memorati, crystallus inuenitur, et grifones nidum parant, auesque Legerfalc quae hungarice *Kerechet* appellantur, procreare pullos dinoscuntur. *Scythicum* enim regnum comprehensione vna cingitur, sed in regna tria diuiditur principando, scilicet in *Barsatiam Denciam* et *Mogoriam*. Habet etiam prouincias *Centum* et *Octo*, propter *Centum* et *Octo Progenies*, quae dudum der filios *Hunor* et *Mogor*, quando in *Scythiam* inuaserunt, sunt diuisae. Centum enim et Octo Generationes pura tenet Hungaria et non plures, aliae autem si quae ipsae sunt coniunctae, aduenae sunt vltra ex captiuis oriundi. Quoniam ex *Hunor* et *Mogor* in palude *Maeotida* *Centum et Octo Progenies* absque omni missitalia *fuere generatae*. Quorum ergo aduenarum generatio in fine huius libri apponetur seriatim.

Látnivaló, hogy Arany híven követte a krónika menetét s a mesén magán csak alárendeltebb változtatásokat tett. Egészen véve Kézai 3. §-ának a költemény 1—26. strófája, a 4. §-nak a 27—50. és 5. §-nak az 51—53. strófák felelnek meg. Arany az anyagot egy központ a *vadászat*, a költemény második felében pedig a *leányrablás* köré csoportosította s így szilárd egységes szerkezetet adott neki. Ugyanazon úton vezeteli ő is a testvérpárt,

ban csuda gazdag és tele. Nyugot felől szomszédai a *besenyők és fejér húnok*. Az éjszaki tenger körül pedig, mely vele szomszéd, *Susdal* országáig emberi nemzetnek járhatatlan sivatag erdő van, mely, mint mondják, nagy messze terül, hol kilencz hónapon át sűrű köd fekszik; ott a napot sem láthatni, hanem ha csak június-, július- és augusztusban, azt is csak napjában annyi ideig, a mennyi hat órától kilenczig van.¹ Az említett sivatag hegyeiben kristályt találnak és griffek fészkelnek,² s vadászszólyom madarak költenek, melyeket magyarul *kerecse*nek hívnak. Scythia országa egy területbe van ugyan foglalva, de uralkodásra nézve három országra, *Baskar*-, *Dent* és *Magyarország*ra oszlik. Száznolcz tartománya van a száznolcz nemzetségmia, a mennyire osztották hajdan Hunor és Mogor fiai, midőn Scythiába berontottak. Mert száznolcz nemzetségből áll a tiszta Magyarország, s nem többől, s ha tán hozzájuk mások is csatlakoztak, azok idegenek, vagy foglyoktól eredtek. Mivel Hunortól és Mogortól a Meotis ingoványban minden jöttmenteken kívül száznolcz nemzetség származott volt. Mely jövevények nemzetsége e könyv végén rendre ki lesz téve.

¹ Az éjszaki sarkvidék.

² A griffeket Herodotos is megemlíti III. és IV. k.

mint Kézai: Persiából kiindulva a Kaspi tenger mellékén át a Meótis taváig (az Azowi tengerig) s onnan Scythiába, a szittyá földre. E vidékeket Arany élénk, jellemző színekkel festi s ebben már kevésbé követte forrását. Természetesen mesemondó minőségében inkább a különös, a csodás, a rémes tűnik fel neki s itt, bár szó szerint nem követi, Kézai szellemében jár el, a ki áthatolhatatlan pusztáról, örökös ködről, ragadozó griffekről beszél. Arany e részben földrajzi tudását értékesítette, de egy adatot Priskos rhétorból is vehetett: az olajforrások égését Baku környékén.

Forrás keble olajt buzog;
Itt is, ott is égnek azok,
Mint sok őrtűz setét éjjel,
Lobban a láng szerteszélyel.

Priskosnál: »Tartván pedig az eilenség üldözésétől, más útra tértek, és azon helytől, hol a tengeralatti sziklából láng lobog föl¹ — — — napig utazva jutottak hazájokba.« (I. m. 45. l.)²

Ugyancsak Priskos történetiratára utal a költemény egy másik helye:

Haj, vitézek! haj, leventék!
Micsoda föld ez a vidék,
Hogy itt a nap száll keletre?
Nem, mint máshol, naplementre?.

Szólt egy bajnok: én úgy nézem,
Hogy lement az déli részen.
Szólt egy másik: nem gondolnám:
Ott vöröslik éjszak ormán.

Priskosnál: »A mint útunkat a naiszszoszi hegyekről az Isztrosz folyó felé folytatók, egy rengeteg földött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt s melyben a nap föltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugotra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna s nem azon tájt jelölné mint rendesen; pedig a táj szabálytalanságánál fogva az út ezen része kelet felé nézett.« (I. m. 16. l.).

De főérdeme Aranynak erős történeti érzéke, melylyel a mi adatot csak e homályos korról valahonnan tudni lehetett, mind összegyűjtötte, hogy eleven képet adjon a kezdetleges népi kultúráról. Különösen szépen és találóan rajzolja az ősnép hitét Arany, kerülve minden merészebb következtetést, csupán magyar népmesei és görög mythosai nyomokon. E tekintetben leleményességét és egyszersmind ovatosságát nem lehet eléggé dicsérnünk.

¹ A szövegben e szavaknál hiány van.

² E leírás bennünket a Kaspi tenger mellett eső Bakuhoz vezet, hol a földből a maig tiszteletben tartott szent tűz lobog. Sz. K.

A költemény egy a kultúra kezdetleges fokán, vadászatból, halászatból élő nép képét mutatja. Isten még nincs, vagy legalább nincs szó róla, de a csodaszarvast úgy tekinthetjük, mint valamely állatalakba bújó tündért, vagy egyenesen isten küldöttét. Ipolyi a csodaszarvast ép oly vezérállatnak tartja őseinknél, mint a turult. Általában az összehasonlító mythologia arra tanít, hogy a vadásznépeket szarvas vezeti, a pásztorokat bika vagy tehén, a hősöket farkas. A csodaszarvas más magyar mondákban is szerepel. Anonymus szerint (XXXIV.) Bars várát egy szarvas útmutatása szerint alapítja Bors vezér, Gézának és Lászlónak a czinkotai győzelem után szarvas jelöli ki a váci székesegyház helyét. E szarvasnak agancsai fényes lángnyelvekként csillogtak. Szent Lászlót Nagyvárad, Gyula vezért Gyulafehérvár alapítására szarvas vezeti. Szent Gellértet szarvas és farkas egyaránt felkeresik remete magányában; e helyen alapul később a bakonybéli apátság. Ime az ő szarvasait oly erős gyökereket vert, hogy a legendákba is behatolt. A szarvas, úgy látszik, általán jelentős szerepet vitt az ugor népek életében. E szerepet az ethnographia kellőleg még nem tisztázta. A Kalevalában Hiisi pokolbeli szarvasának megűzése fordul elő Lemminkäjnen által. (V. ö. Bud. Szemle 1900.) Szerepel idegen mondákban is, így a Hubertus, Eustachius, Genovéva mondákban. A mi krónikabeli csodaszarvasunk mondája eredetileg Procopiusnál található (De bello Gothico IV. 4. 5), azután Jordanisnál. Innen vette Kézai is. Jordanis szintén útmutató szerepet tulajdonít neki: Ex improviso cerva se illis obtulit, ingressaque paludem, nunc progrediens, nunc subsistens, indicem se viae tribuit.

Az, hogy ama vidékek, melyekre a csodaszarvas Hunort és Magyarot vezeti, oly rettenetesek, hogy őket rémülettel töltik el, nem mutatják szükségképen a csodaszarvas ellenséges tündér voltát. A primitív népek általán nagyobb bámulattal, sőt félelemmel viseltetnek a természet iránt, mint a fejlettebbek. Ezt fejezi ki Kézai elbeszélése is. Utóvégre azonban az első riadalmat leküzdve, Hunor és Magyar népe mindenütt feltalálja magát. Sőt Arany szépen és találóan rajzolja azt a naív életörömöt is, mely a kultúra e fokán még eltölti az embert. Örülnek a fű selymének, az édes víznek, a vörhenyő vadnak; a zsákmány a bátrak jutalma. A szarvas végül megmutatja nekik a legtermékenyebb, fejlődésükre legkedvezőbb vidéket s akkor örökre eltűnik: isteni hivatása betelt. Érezzük, hogy a két vezér ide maga erejéből soha el nem jut, ha magasabb végzés nem vezeti.

De még más jó is ered abból, hogy Hunor és Magyar népe ép arra a vidékre telepedik. Belár és Dül király leányai elveszben vannak. Tündérségre vetemednek, igazi tündérlányoktól tanulják, bizonyára, hogy sohase legyenek anyák, szépségüket, ifjúságukat, női varázserejüket örökre megtarthassák. Tündérségről Kézainál nincs szó; ez, úgy látszik, egészen Arany leleménye, a mire magyar népmesei analógiák vezethették, hol a hős tündér-

leányért küzd és áll ki veszedelmeket, míg végre nejevé teszi. Ez a leányrablás pusztá tényét mindenestre érdekesebbé teszi, csodálatos elemét fokozza. A tündérmesterség előadásában a magyar népmese tanítását használta fel Arany. Ipolyi Magyar Mythológiájában (64. l.) a néphagyomány alapján felsorolja azon próbákat, melyeket a tündérré válni akarónak meg kell állnia. Ilyen próbák például egy nap alatt erdőt üveg fejszével kivágni; aranyból, drágakövekből palotát építeni; üveghegyeket gyűszűbe hordani; hús mérdföldnyi fekete folyót egy nap alatt kiinni stb. Arany itt azt veszi tündérpróbának, hogy a leányoknak szerelemre kell csalogatni az ifjakat s aztán megszakítani a szívüket hideg, szűzies tartózkodásukkal. S ezt kilencz ízben. De még nem érnek rá megtanulni a mesterséget. Hunor és Magyar meg leventéik még jökor érkeztek s később ők maguk is belátják, hogy a családanya hivatása szebb mint a szeretetlen szüzé és »megbékélnek asszonyfövel». Itt említjük fel mily finomsággal különbözteti meg Arany a két testvért, a kik a krónikában teljesen elmosódnak. Hunor keményebb szívű, fegyverében bízva mindenütt otthon érzi magát, Magyar haza vágyik anyjához, benne több a családi érzés. Mintha a két nép sorsa vetné előre árnyát: a hódító, hazátlan huné s a honalapító, nemzetalkotó magyaré.

Végre még egy hasonlatban a mythosnak természetszemélyesítő jellemvonását alkalmazta Arany egészen a kornak megfelelően, midőn így ír:

Már a nap is lemenőben
Tüzet rakott a felhőben.

A nap mintegy ember, kinek kezei vannak, s este tüzet rak, mint a munkájából megtérő pásztor vagy vadász: a nomád hegedős képzeletének hű költői képe. A költemény ódon nyelve, szerkezete: az ismétlődő versszakok a dallam végződését is jelzik — mind a régi hegedős ének stíljét igyekeznek elénk varázsolni.

Második epikus dala Aranynak, melyet hősi eposzba akart szőni: *Keveháza*. Az 1853. első dolgozat szerint ez a Csaba királyfi VI. énekében foglalt volna helyet, a hol a hegedős Hábor éneklí a Keveházában rendezett halottak ünnepén. Az ének befejezett egészlet mutat és így kellő fogalmat nyújt róla, miként gondolta Arany elrendezését:

Földnek adván így a nagy király tetemét,
Tartanak egyszersmind halottak ünnepét,
Melyet Keveházán ősi módra ülnek,
Minden esztendőben egyszer összegyűlnek.

Csatamondó Hábor a nagy kőre álla,
Szózatot ajkához isten lelke szálla,
Lebegő újakkal megérinti kobzát,
És átfutja szemmel a nép széle-hosszát.

Emlékezik ama legelső tusára,
Keve jó vezérre, Béla, Kadosára;
Kik alatt a hun nép, villogtatva kardját,
Legelőször látta Duna-Tisza partját.

Dunán túl levő rész még Rómának hódolt,
Egy Makrinusz nevű benne helytartó volt,
Sok özön serege, sok gyűlevész népe,
Készen várta a hunt, nem jöve elébe.

De borongós éjen bátor Keve átkél
Mind egész hadával szent Gellért hegyénél,
S megüti Makrinuszt, Tárnok vize táján,
Hamzsabég az a hely most a köznép száján.

Ott esett el Keve, Kadosa és Béla,
Győzött a kun elébb, aztán elaléla;
Most is látni Bata és Hamzsabég között,
A sok dombot, hová e had temetközött.

De Makrin is ottan maradni nem mere,
Sebes futamással Lajtán átalkele,
A kunok ellenben, mihelyest üdültek,
Sebes száguldással utána repültek.

És nem messze Bécstől, hol a Kúnbércz vagon,
Megvevék a kölcsönt a római hadon,
Elesett Makrinusz; szász Detre, a társa,
Viseli a nyilat, köz álmélkodásra.

Mondom, ezt a dolgot Hábor emlegeté,
Bendegúsz, az Etel atyát sem feledé;
S állván sírja felett a három vezérnek
Szózatot ajkáról leng az ősi ének:

Hábor éneke.

Mért vijjog a saskeselyü,
Mért szállong a turul s ölyü.
Stb.

Igy énekle Hábor, estvéli homályban,
Nem érték egészen, de érzék mindnyájan:
Szívüket elnyomta tompán sajtó érzet,
Mire nincs egyéb szó: enyészet, enyészet.

Az 1863. alaprajz szerint a Csaba trilogia második részében, Ildikóban, ennek IV. énekében foglalt volna helyet Keveháza, míg az utolsó 1881. tervvázlat szerint a második rész vége felé »követ-

keznék Csaba nevelésének hős idyllje, oldalpillantásokkal Etele világháborúira, különösebben a catalóni éjre, hol Etele fátyumát érzi s hová *Keveháza* epizód is tervezve volt.»

Keveházára Aranynak főforrásul ismét Kézai elbeszélése szolgál. Talán ezúttal is épen Podhradczy kiadását használta, mely Budán 1833-ban került ki sajtó alól.

II. 3. §. *Macrinus és Veronai Ditrik hadi készüléteiről.*

Cumque eo tempore Pannoniam, Pamphyliam, Phrygiam, Macedoniam, Dalmatiamque tertrarcha Macrinus, natione Longobardus, urbe Sabaria oriundus, gubernaret, armis bellicis informatus, audito, quod Huni super Tizam resedissent et de die in diem lacerarent regnum eius, cum alumnis regni sui ipsos aggredi reformidans ad Romanos suos nuntios destinavit contra Hunos petiturus gentem et auxilium commodari. Ex parte etenim Romanorum in praedictis patriis imperabat. Tunc Romani Ditricum Veronensem Alamannum natione illo in tempore super se regem praefecerant voluntarie, quem petentes, ut Macrino subsidium importaret. Ditrico ergo animo gratanti annuente egressus cum exercitu Italico, Germanico ac ceteris mixtis gentibus occidentis, pervenit in Zazholm, ubi ipsi Longobardi convenerant ad Potentianam civitatem, pertractans cum Macrino: utrum Hunos in eorum descensu Danubium transeundo, vel in alio loco congruenti invadere oporteret.

S minthogy azon időben Pannoniát, Pamfiliát, Frigiát, Macedoniát és Dalmatiát a *longobárd* nemzetből *Szabaria*¹ városából származott *Macrinus* hadfolytatásban tanult tetrárkha² kormányozta, hallván, hogy a hunok a Tisza mellé telepedtek s országát napról napra szaggatják, országa népével rájuk támadni félvén, követeket küldte a rómaiához, hogy a hunok ellen hadi népet és segítséget kérjen, mert a rómaiak részéről parancsol vala az említett országokban. A rómaiak aztán *Veronai Ditriket*,³ *alemam* nemzetet, emelék önkényt akkor magok fölé királylyá, kit meg is kértek, hogy vigyen Macrinusnak segítséget. Ditrik tehát szives jó lélekkel rá állván, olasz és német sereggel s más nyugoti vegyes nemzetekkel megindulván *Százhalomhoz* juta, hol a longobárdok *Potenciana*⁴ város alá összegyülekeztek vala s tanácsot tartá Macrinussal, vajon a húnokat a Dunán átkelve tanyájokon vagy más alkalmas helyen kellene-e megtámadniok.

4. §. *A tárnokvölgyi és zeiselmauri ütközetekről.*

In istis itaque tractatibus Ditrico Macrinoque residentibus noctis silentio super utres Huni Danubium in

Mig hát Ditrik és Macrinus ebben a tanakodásban vesztegettek, a hunok csendes éjtszaka a Dunán

¹ Szombathely.

² Helytartó, kormányzó.

³ Theoderik, a keleti gótok királya, a német hősmonda Dietrich von Bernje.

⁴ Mindkét város Érd közelében, a mai Batta táján.

Sicambria transierunt; exercitum Macrini et Ditrici, quem capere Potentia non potuit, in tentoriis, campis commorantem crudeliter trucidarunt. Pro qua enim invasione Ditricus acerbatus in campum Tarnucvelg exivit cum Hunis committens praelium cum suorum et Macrini maximo interitu ac periculo; fertur tamen Hunos in hoc loco potenter devicisse. Hunorum autem residuum in sua est reversum, arrepta fuga, tabernacula. In eo enim praelio ex Hunis virorum C. millia et XXV. millia corruerunt Cuve etiam capitaneo ibidem interfecto. De militia vero Ditrici et Macrini exceptis illis, qui in suis tentoriis ante urbem Hunos memoratam fuerant trucidati CC. millia et X. millia perierunt. Videns ergo Ditricus tantam caedem suorum accidisse, die altera post congressum praelii perrexit versus Tulnam civitatem, cum Macrino. Tunc Huni intellectu, quod Macrinus et Ditricus de loco certaminis removersent sua castra, reversi ad locum certaminis, sociorum cadavera, quae poterant invenire, Cuveque capitaneum prope stratam, ubi statua est erecta lapidea, more Scythico solemniter terrae commendarunt, partesque illius territorii *Cuveazoa* post hoc vocaverunt. Cognita itaque armorum et animi occidentis nationis qualitate et quantitate, Huni animum resumendo, exercitu adversus Ditricum et Macrinum, versus Tulnam, pugnatūri, perrexerunt. Quorum adventum Ditricus, ut cognovit in *Cezunmaur* eis convenit, et a mane

*Sicambriánál*¹ tömlőkön átkelének és Macrinus és Ditrik seregét, mely Pontenciánába nem fért s kint a mezőn sátrakban tanyázott, kegyetlenül öldöklék. Mely támadáson Ditrik elkeseredvén, a maga és Macrinus embereinek igen nagy romlásával és veszedelmével ütközetet állván a hunokkal, a Tárnok-völgy² mezejére kivonúla; e helyt azonban, úgy mondják, hogy a hunokat hatalmasan meggyőzte. A hunok maradványa pedig megfutamodva sátraiba vonult vissza. Mert ebben az ütközetben a hunok közzül százhuszonötezer ember veszett el, Köve kapitány is ugyanott elesvén, Ditrik és Macrinus katonaságából pedig azokon kívül, kiket az említett város alatt sátraikban öldökölték volt le, kétszáz-tízezeren veszték el. Látván tehát Ditrik, hogy embereiben ily nagy öldöklés esett, más nap hogy az ütközetet vívta, Macrinussal *Tulna*³ város felé vonúla. A hunok aztán észrevén, hogy Macrinus és Ditrik a viadal helyéről táborukat visszavonták, a viadal helyére visszatérve, bajtársaik tetemeit, melyeket megtalálhattak, és Köve kapitányt az országút mellett, hol a kőbálvány van felállítva,⁴ scytha módon ünnepélyesen eltemették s azon táj környékét ezért *Köveházának*⁵ nevezték. Megismervén tehát a hunok, mennyi és milyen a nyugoti nemzet fegyvere és lelke, neki bátorodva seregökkel Tulna felé indulának, hogy Ditrikkel és Macrinussal megvívjanak. Kiknek jövetelét a mint Ditrik megértette, velök

¹ Óbuda.

² Fehérmegyében Érdtől északnyugotra.

³ Bécsen felül a Duna mellett.

⁴ E kőbálvány Kézai sőt Turóczy korában is fennállott.

⁵ Ma Kajászó-Szent-Péter.

usque nonam praelium est commissus tam vehemens ac hostile, ut *Bela*, *Reva* et *Caducha*, Hunorum illustres capitanei, cum aliis quadraginta millibus in ipso certamine interirent. Quorum etiam cadavera ab inde removens, apud statuum memoratam cum ceteris sociis subterrarunt. Occubuit quoque Macrinus ex Romano exercitu ipso die, et quam plures principes Germanorum, Ditrico per iaculum in fronte lethaliter vulnerato et quasi toto exercitu occidentis interempto et fugato.

*Cézönmaurnál*¹ szembe szálla s reggeltől délelég oly hevesen és dühösen folyt az ütközet, hogy *Béla*, *Réva* és *Kadocsa* dicső hún kapitányok azon viadalban negyvenezred magokkal elesetek. Kiknek testeit is onnan visszavivén az említett bálványkőhöz, többi bajtársaik mellé temették. Elesett azon nap Macrinus is a római seregből s minél több német fejedelem, Ditrik homlokán nyíllal halálosan megsebesítetvén és csaknem az egész nyugoti sereg fogságba jutván és megszalaszatván.

Forrásának meseanyagát ezúttal is híven követte Arany. Nála is ama három pont körül fordul meg az esemény, mint a krónikában: a rómaiak és hunok hadi készülétei, továbbá a tárnokvölgyi és a cezumóri ütközetek. De Arany szerkesztő művésze épen abban nyilatkozik, miként tudta ez eseményeket szerves kapcsolatba hozni, az elbeszélésnek egységes jellemet adni.

Mindjárt a költemény eleje érezteti az esemény világraszóló voltát, két hatalmas népfaj összeütközését az uralom birtokáért: napnyugatót és keletét. A széles Duna, ez óriás folyam mintha épen méltó színhelye volna a rettenetes küzdelemnek: a halottak százezrivel fognak itt veszni, a vijjogva röpködő ragadozók mint sötét jósok ellepik a teret és a Duna vize kidagad partjai közül a vértől. A nagy város, Potentiana nem képes befogadni a hunok számtalan népét. Annyi a vitéz, mint a porszem az úton, a fűszál a mezőn, a hűvös éjet hóvé teszi a százezrek lehellete. Híd, hajó át sem bírná őket a tulsó félre szállítani, lépteik alatt meghajlik a part is. A hun fejedelem fensége kell hozzá, hogy ennyi népnek parancsoljon. Mintha komor fellegek ereszkednének a vízre, mikor átkel rajta tömlőkön az óriási had. A bekövetkezendő események is elő vannak már itt készítve; a római vezérek, Macrinus és Detre könnyelműsége, mulatozása, a mindenféle népből szedett sereg zagyvasága, másfelől a hunok roppant hada, melyet Kevének kemény szava tart rendben: mindez alig hagy kétséget a jövő felől.

Az események nagyszerűségének ez éreztetését a költemény egész folyamán fenntartja Arany. Mindvégig a fenséges hangulata uralkodik rajta, de bizonyos naiv fenségé, mely ily módon teljesen megközelíti a hősi eposzok előadását. A hatalmas Potenciána egy pillanat alatt le van rontva, kő nem marad kövön, a kegyetlenség

¹ Zeiselmauer Alsó-Austriában Sanct-Pölten mellett.

a csecsszópó gyermeket is elragadja anyja öléről. A harcz zavara vihar sivitásához hasonlít. Kevét szertelen nyílzápor borítja el, Detre mint a tenger hullámain a sziklagát, úgy nyomja vissza a futó hadat. S bár a holtak száma nincs, hiányukat e néparadatban senki sem veszi észre, új had tolong helyükbe, mint a hogy hullám hullámra kél. A nyilaktól elborul a nap és bealkonyodik Tárnokvölgye: oly adat, mely Herodotos óta meg-megújul az epikában. Az egyes hősök mint óriások emelkednek ki e terjedelmes talapról. A kemény, erős Keve, a hős Detre százsz, a két kézre vívó Kadosa, kivel nem bírna száz, Béla hős, kit csak egy egész tömeg képes egymagát megdönteni, mint valami tornyot. A harcz után százházezer hun és kétannyi római födi a csatateret (a krónika szerint 125,000 hun és 210,000 római), a fű évekre ki van taposva: de a nemzetek életéből is ime egy emberöltő eltűnt!

Arany rendkívüli ügyességgel és tapintattal illeszti bele az események folyamába a hun mythologia gyér nyomait és ez által nemcsak kulturtörténeti képet nyújt, de az egész felett azt az isteni hatalmat teszi uralkodóvá, a mely nélkül naiv világfelfogás el sem képzelhető. Mindjárt a bevezető sorokban mennyire a hangulat közepébe ragad bennünket a turul emlegetése! Ennek vidám repdesése, vagy csüggetegsége mindvégig döntő az események folyására, hiszen ő Hadurnak madara. Arany csupán Hadurat szerepelteti mint istent, Buda Halálában még Ármányt veszi mellé, a magyar epikai hagyomány e két fő alakját. Mellettük még a vész-banyák fordulnak elő, ez Arany János alkotta gonosz légi szellemek, a kiket a népmondából vehetett, hol mint rút vénasszonyok szerepelnek, orruk földig ér, borzas ősz hajuk feláll, mint a serte és nagy, zöld fogaikat vicsorgatják, Aranynál: vadul csikorognak. A levegőben pemetén, szénvonón szállnak. Az ember végzetére ártólag folynak be, de az istenség közbejöttére azonnal megsemmisül hatalmuk. (V. ö. Ipolyi, Magyar mythologia 66—68. l.).

De miért áll a hun zászlókon lecsüggve a turul madár, miért csikorognak a vész-banyák és miért nem jó Hadur megsegíteni az ő népét? Ama viszonyoságnál fogva, mely kezdetleges nép és istene közt fennáll, kétségen kívül, mert valami sértés miatt haragszik. Ezt a sértést Keve követte el Haduron, mikor csak saját eszében, erejében bízva, isten segítségét nem is kérve kelt át a Dunán és indította meg a hadat. A harcz bekövetkező zavara: a szertelen emberi elbizottság büntetése. A hadi csel kitűnő volt, híd és hajók nélkül is meg tudták lepni a gondtalanul tivornyázó ellenséget, emberfeletti erővel is küzdöttek: mégsem győztek. Sőt maga a vezér, a ki kieszelte az éjjeli támadást, épen ennek esik áldozatául, a sötétben saját emberei lenyilazzák. A csata nem veszett ugyan el, a rómaiak sem győztek, a vereség szegényétől megkímélte Hadur a hun népet, de elvesztették vezéreiket: Kevén kívül Bélát és Kadosát is, míg az ellenség megfogyva ugyan, de épségben vonult tova.

A hun nép megérti az események tanulságát és ha már a csata előtt nem áldozott, a csata után akarja leróni, a mivel istennek és elesett bajtársainak tartozik. Aranyt e hun temetés leírásában Luczenbacher Jánosnak felolvasása segítette, melyet 1847-ben az Érd és Bata (Százhalom) körül végzett ásatásairól tartott az akadémiában, s melyet az Akadémiai Értesítő 1847. évfolyama (216. és 282. l.) ismertetett, a helyrajz, a sírhalmok és az azokban talált tárgyak illusztrációival együtt. *A pogány magyar sírokról* című eme felolvasás költeményünkre vonatkozó helyei a következők:

»A mint az érdi mély útból kiértünk, előttünk állottak a Tárnokvölgy rétjei, melyeken római út vonul keresztül. Ez azon közút (strata communis), mely mellett a kunok (értsd: hunok) bajtársaik holttetemeit temették el scytha szokás szerint. Felmentünk az úthoz legközelebb eső egészen ép halomra s hosszú láncza terült el előttünk a csodálatra ragadó kun halmoknak. A kunok e nagy temető téren kőoszlopot is emeltek örök emlékül; ez elenyésztett vagy a föld borítja el. A kunok magát e temető helyet és környékét nevezték el Keázó, helyesebben Keveháza néven.

Május 26-án lékeltettük meg az első 30. számmal jelelt s 1 ölnyi s 2 lábnyi magasságú halmot, melynek tetején a hányt föld rétegei közt három egymás alá helyezett kő tűnt elő, ezeket jelköveknek neveztük el, alattok földszint 4 1/2 lábnyi hosszú és 3 lábnyi széles lapos kő volt keletről nyugatra élére állítva, melynek mindkét oldala mellett égésfekvetek valának, ezekben megégetett tetemek, széndarabok. A hamu, réztöredékek és egyágú vasnyílcsúcs, cserepek pedig az egész halomban elszórva fordultak elő.

Alig fogtunk a 40. számú szinte 1 ölnyi s 2 lábnyi magasságú halom ásatásához, legott megjelent az egymás alá helyezett három jelkő, ezek alatt nem földszint, hanem emeltebben kítapasztott sárga agyagréteg, fölötte pedig égésfekvetek tűntek elő, melyekben megégetett tetemek, szén, hamu, vasnyílcsúcs, karika és más töredékek rézből és vasból, de cserepek mindenütt elszórva jöttek elő.

A 29. szintoly magasságú halomban a három jelkő alatti irányban megmeszelt kettős sárga agyagrétegre akadtunk, az e fölötti égésfekvetek közepe nagy lapos kővel volt leborítva; itt megégetett tetemek, kevés szén, igen sok hamu és cseréptöredékek elszórva mindenütt fordultak elő, oldalvást elporhadt famaradványokat is találtunk; egyébiránt nagyon el volt égetve minden.

A 73-dik két ölnyi magasságú halom Gajárszki János batai gazda szőlejében fekszik. E halom tetejéről már azelőtt sok föld hordatott el és ezzel az első jelkő is eltűnt, a megmaradt két jelkő körül két kisebb és alább egy nagy kövekkel kirakott égésfekvetre akadtunk. Földszint a halom közepén nagy gödör volt, nem ásva, hanem hordott földből körültöltve s kövekkel kirakva,

ezek és a földhányadék között égésfekvetek, a hányt föld között pedig famaradványok jöttek elő. A nagy számú kövek között mindennütt megégetett tetemek, tömérdek hamu, szén, és cserép fordult elő, hamuval szekeret lehetett volna tele lapátolni, válogatott széndarabokkal az ottani kovács több kosarat rakott meg és sok széndarab elolvadt rézzel volt beborítva; miből az következik, hogy e halomban legalább is ötven, hatvan halott volt elégetve, a mi kétségkívül rendkívüli esetre mutat. A hamu és szén között réz, vas, egy darab üveg és csontszerek töredékei fordultak elő. A tömérdek elszórt cserépdarabokból egyedül két csészét és két edényt birtunk összeállítani, annyira el volt rombolva minden.«

Arany híven és szépen használta fel Luczenbacher kutatásainak eredményét. Meg van nála a tölcséres domb, a máglya, melyen a holtat fegyvereivel együtt elégetik, a hármas jelkő, a kőbálvány, melyet Keve sírja fölé helyeztek s melyet Kézai és Thuróczy még láttak. Ügyesen toldta meg ezt azzal, hogy a holtat bajtársai pajzson viszik a halomhoz, valamint hogy a temetés alkalmával gázdalt énekelnek, utána pedig halotti tort ülnek.

A csata leírásában Arany egyik szokott eljárását tapasztalhatjuk: hogy két összetartozó cselekményt egybe von össze. A krónika szerint Béla, Réva és Kadocsa a czezimóri csatában esnek el s a hunok úgy szállítják vissza tetemeiket Keveházához, hogy őket bajtársaik mellé temessék. Aranynál ők is Tárnokvölgyben vesznek s ezért Keve éjjeli harcát Arany megtoldja a rákövetkező nappali harczzal, midőn Béla és Kadosa viszik a vezérséget és hősiesség után elesnek. Révát egészen mellőzi Arany. Így ez a huszonnégyszázharci harc, megtoldva a temetéssel, egyszersmind szerkezetileg is szilárd központja lesz a költeménynek s a czezimóri harczzot már rövidebbre foghatja Arany, a mivel azt éri el, hogy nem esik ismétlésbe és az érdeklődés megosztásával nem zavarja meg a költemény egységét.

Hädur kibékül népével és megsegíti további útján. Hiszen a hunok még ki sem pihenték magukat, csakhogy minél előbb eleget tehessenek vallásos szertartásaiknak! Új harci tűz, új lelkesedés szállja meg őket. Vezérük most Hädur kedveltjének, Torda főpapnak fia: a hős Bendegúz. Zászlóikat a hazai szellő vígan lebegteti, a turul kiterjesztett szárnyakkal repdes. A csata nagyszerűségét és népekre kiható fontosságát ugyanolyan hangon adja tudunkra Arany, mint előbb. A déli nap megfogyatkozik fényében, hogy a szörnyű csatát ne lássa; a harc rémes homályban dúl, mely minden küzdő arcát, szokatlan világításban, még haragosabbnak mutatja. A hegyről vérzuhatag hömpölygeti alá a holtakat. A hun vezér tisztító nyíllal szélvész gyanánt járják a rómaiak sorait. Ő egymaga bánik el az ellen két fővezérével. De a rómaiak is vitézül harcolnak. Detre, homlokában Bendegúz nyílával, mint egy bika forog, ha a komondorok tépik és osztja csapásait jobbra-

balra. Ez a hasonlat egészen homérosi mintára készült. A halál képe pedig, hogy az emberi test éhes ölyvek eledeléül szolgál az Ilias elejéről való:

Sok daliák lelkét zavará le időnek előtte
Hadeshez, magokat madaraknak ebédül
Vetve Zeus végzelme szerint.

Előfordul egyébként a bibliában (Királyok könyve III., 24. Mózes I. 40, 18) és Buda Halálában is ismétlődik (III.).

Arany a szerkezet egysége s a cselekvény haladásának érdekében rövidebbre fogja az egész küzdelem leírását s inkább az elbeszélés hangjával érezteti jelentőségét. Jóformán csak a vezérek harczát emeli ki a tömegek küzdelméből. De ebben — s ez már a tárnokvölgyi ütközet leírásánál is feltűnik — az a történeti tudat is vezet, hogy a kezdetleges népek hadakozása, még ha óriási tömegek álltak is egymással szemben, mindig inkább csak egyesek küzdelme volt: vitézi párbajok, mérközések, semmint rendszeres támadás és védelem. Bendegúz és Detre kibéküléséről nem szól a krónika, de ugyanonnan tudjuk, hogy Ditrik, midőn Etele Szévényben »ünnepélyes udvart tartata, azon megjelenvén Etelenek és a hunoknak teljesen meghódola és rávevé a királyt, hogy a nyugoti tartományokat támadja meg« (Kézai III. 1.). Tanácsát Etele el is fogadja és Nyugot ellen indul. Ezt a később bekövetkező meghódolást előlegezte itt Arany s ennek drámai megjelenítésével nemcsak a hadjáratnak adott csattanós véget, hanem magát a költeményt is a jövő sejtetésével érdekesen fejezte be.

A két költeményt mint kulturtörténeti képet egybevetve feltűnik a nagy különbség a hun nép szervezete közt a Csodaszarvasban és imitt a Keveházában. Ott a két nép még szervezetlen, ország, nemzet még alig van, inkább csak nemzetségfők, a kik alattvalókat tartanak. Az élet még nomád: a nép mindent fegyverével szerez, élelmét a vadászaton, zsákmányát a harczban. A feleséget rabolják. Istenük még nincs, csak szellemekben hisznek, még pedig az ember iránt barátságos és ellenséges szellemekben, a mint hogy tényleg a félelem a vallás alapja. A költő Hunort és Magyarat anyjukról nevezi: hős fiai szép Enéhnek; úgy látszik Ménrót még többnejűségben élt. A leányrablás új társadalmi korszakot jelent a két nép életében: az egynejeűségét, a családi élet kezdetét. A krónika pásztor-társadalom képét festi Hunor és Magyar népében; Arany, az ősidőkhöz hívebben, régiebb társadalom képét adja: a vadászó, harczos népét.

Keveházában a hun már mint nagy nemzet jelenik meg a történet színpadán. Van szervezetük; erős hadi szervezet, melyet vezéreik kormányoznak; van nemzeti céljuk: a hódítás, honalapítás. Vallásuk is fejlettebb. Már eljutottak az istenfogalomig: van jó és rossz istenük, Hadur és Ármány. Hadur segíti őket, de ha

nem teljesítik iránta való kötelességüket, visszavonul s átengedi a teret Ármánynak: a legszigorúbb viszonzosság elve uralkodik. Az istenek mellett szellemekben, tündérekben is hisznek. Az áldozatokat külön társadalmi osztály: a táltosok rendje végzi. Hiszik a túlvilági életet: az elhunyt mellé teszik életében használt eszközeit. Az isten nemcsak arra ügyel, hogy őiránta való kötelességüket teljesítsék, de az egymás iránt tartozót is: azért küld döghalált, ha az elesettek temetetlenül maradnának.¹

Ime mennyi finom vonás, mely mind arról tanuskodik, mily komolyan vette Arany történeti költő szerepét, mily lelkiismeretes tanulmányokat és elmélkedést végzett s mily tapintattal olvasztott össze költészetet és tudományt. Történeti irodalmunk gazdagodása ellenére is újabb költészetünk még csak meg sem közelíti e részben az ő történeti érzékét és tudását.

ZLINSZKY ALADÁR.

¹ V. ö. Négyesy, Magyar Olvasókönyv I. 71—73. 1.)

Röpe a csodaszarvasról. Forrása Kései krónikája. A. híven követte a krónika mintát, s a műben csak kisebb változtatásokat tett.

Kövérása. Forrása szintén Kései, talán éppen a Podhracsky féle. 1833-as kiadás. A. forrását itt is híven követte. A kevéskövérái kun temetés leírásában Luczentacher János akadémiái felolvasásra jegyezte, melyet az Erd és Berta (Leissholom) körül végezt aratásairól tartott 1847-ben —